

१३८

* ओ३म् *

अथ वेदांगप्रकाशः

तत्रत्यः सप्तमो भागः

अव्ययार्थः

* ओ३म् *

अथ वेदांगप्रकाशः

□□

तत्रत्यः सप्तमो भागः

अट्ययार्थः

□□

पाणिनिमुनिप्रणीतायामष्टाध्यायाम् षष्ठो भागः
श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतव्याख्यासहितः ॥
पठनपाठनव्यवस्थायां नवमं पुस्तकम् ॥

□□

अजमेरनगरे वैदिक-यन्त्रालये मुद्रितम् ॥

□□

२१

सम्बत् २०४८ वि. इत्यादि । और
बदलते नहीं किन्तु
आठवीं बार २०००

॥ ओ३म् ॥

अथ भूमिका

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्त व्येति तदव्ययम् ॥

जो शब्दस्वरूप तीनों लिङ्गों, सातों विभक्तियों और इनके एकवचन, द्विवचन, बहुवचन (सात विभक्तियों के तीन-तीन के हिसाब से सात तिये इक्कीस वचनों) में एक से बने रहें अर्थात् जैसा उनका स्वरूप प्रथम हो वैसा ही मध्य और अन्त में भी बना रहे, जिनमें कोई विकार न हो, उनको अव्यय शब्द कहते हैं ।

इनका पाठ अकारादि क्रम से इस ग्रन्थ में लिखा है । ये अव्यय शब्द पद, वाक्य और क्रिया के साथ सम्बन्ध रखते हैं और कहीं-कहीं कोई-कोई अव्यय प्रकृति के अर्थ को विलक्षण करके दिखला देता है जैसे प्र, परा, वि, इत्यादि—

(भवः) किसी का नाम वा संसार और (प्रभवः) उत्पत्ति ।

(जयः) जीत और (पराजयः) हार ।

(भूः) जो होता है और (विभुः) व्यापक इत्यादि । और (च) (वा) आदि शब्द प्रकृति के अर्थ को बदलते नहीं किन्तु सहायक होते हैं ।

जिसलिये वेदादि शास्त्रों में इनके प्रयोग आते हैं इसलिये इनका अर्थ विदित करना कराना सब को उचित है, क्योंकि विना अर्थज्ञान के कुछ भी लाभ नहीं हो सकता ।

इस ग्रन्थ में तीन प्रकार का क्रम रक्खा गया है । प्रथम मूल अव्यय, दूसरे कोष्ठ में उनका अर्थ, और तीसरे कोष्ठ में अव्ययों के उदाहरण रख दिये हैं ।

इस ग्रन्थ को संस्कृत में बनाने का यही प्रयोजन है कि इस पुस्तक के पूर्व, सन्धि विषय आदि ग्रन्थों को क्रमशः जो लोग पढ़ेंगे उनको संस्कृत का समझना कुछ कठिन नहीं पड़ेगा और संस्कृत बोलने लिखने में भी उपयोगी होगा ॥

इति भूमिका ॥

प्रो३म्

अथाऽट्ययार्थः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
----------	--------	-----------

अ

अथा, अथ	मङ्गलाऽनन्तरा- ऽऽरम्भप्रश्नका- त्स्न्याधिकारेषु	(मङ्गले) अथातो ब्रह्म जिज्ञासा । (अनन्तरे) वेदमधीत्याऽथ धर्मो जिज्ञासितव्यः । (आरम्भे) अथाऽध्येतव्यम् । प्रश्ने (अयं) वक्तुं समर्थोऽथ न समर्थः । (कात्स्न्ये) अथ वेदार्थं ब्रूमः । (अधिकारे) अथ शब्दाऽनुशासनम् ॥
अति	क्रान्तप्रकर्षोल्ल- ङ्घनाऽतिशय- पूजनेषु	(क्रान्ते) मालमतिक्रान्तोऽति- मालः । (प्रकर्षे) अत्युत्तमो विद्वान् । (लङ्घने) अतिवेल- म्भुङ्क्ते । (अतिशये) अतिबली देवदत्तः । (पूजने) अत्यादृतः ॥ अतीव शोभते धर्मी ॥
अतीव अलम्	अतिशयाऽर्थे भूषणपर्याप्ति शक्तिवारणेषु	(भूषणे) विद्ययाऽलङ्कृता कन्या । (पर्याप्तौ) अलं भोक्ता । (शक्तौ) अलं वीरो वीराय । (वारणे) अलं महीपाल तव श्रमेण ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अग्रतः, अग्र अनु	पुरार्थे पश्चात्सादृश्य- लक्षणेत्थम्भूता- ख्यानभाग- वीप्सासु	अग्रतो याहि । अग्रे गच्छ ॥ (पश्चात्) गुरुमनुगच्छति शिष्यः । (सादृश्ये) वेदमन्वाच- रति विद्वान् । (लक्षणे) वृक्षमनु- विद्योतते विद्युत् । (इत्थम्भूता- ख्याने) साधुर्विद्वाननु । (भागे) यदत्र मामनुस्यात्तद्देहि । (वीप्सा- याम्) पदपदमनुचिन्तयति ॥
अभितः	समीपोभयतः शीघ्रसाकल्या- भिमुखसर्वतो- भावेषु	(समीपे) प्रयागमभितो गङ्गा । (उभयतः) अभितो भवतु सेना । (शीघ्रे) अभितोऽधीष्व । (साक- ल्ये) अभितो वनं दग्धम् (अभि- मुखे) अभितो दीपे शलभाः पतन्ति । (सर्वतोभावे) अभितो वर्षति मेघः ॥
अहह	अद्भुतखेदयोः	(अद्भुते) अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । (खेदे) अहह मया कालो व्यर्थो नीतः ॥
अभीक्षणम्, असकृत्	वारम्बाराऽर्थो	अभीक्षणं विचार्य वक्तव्यम् । असकृदध्यापनीया विद्यार्थिनः ॥
अञ्जसा, अह्नाय अन्तरेण अन्तरा, अन्तरे	द्रुते वर्जनामध्ययोः	अश्वोऽञ्जसा धावति । अह्नाय सूर्येण तमो निरस्तम् ॥ (वर्जने) विद्यामन्तरेण कुतः शान्तिः । (मध्ये) अनयोर्ग्रामि- योरन्तरा नदी । अनयोरन्तरे तिष्ठामि ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अवश्यम्	निश्चये	सर्वैर्मनुष्यैरवश्यं वेदः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥
अर्वाक्	अवरे	अर्वागागच्छ दुष्टात्मन् !
अस्तम्	अदर्शने	सायमस्तमितो रविः ॥
अस्ति	सत्वेऽर्थे	अस्तीदं जङ्गमं जडम् ॥
अङ्ग	पुनरर्थसम्बो- धनयोः	मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वान् । अङ्ग देवदत्त !
अद्य	वर्तमानेऽहनि	अद्यायाहि मया सह ॥
अपरेद्युः,	अपरदिने	अपरेद्युर्गमिष्यामि ॥
अधरेद्युः		अधरेद्युस्त्वमागच्छेः ॥
अन्येद्युः	अन्यस्मिन्दिने	
अन्यतरेद्युः	अन्यस्मादन्य- स्मिन्दिने	आगतोऽन्यतरेद्युः सः ॥
अपि	पदार्थसंभा- वनाऽन्ववसर्ग- गर्हासमुच्चय- शङ्काप्रश्नेषु	(पदार्थे) सर्पिषोऽति स्यात् । (सम्भावने) अपि सिञ्चेत् मूलक- सहस्रम् । (अन्ववसर्गे) अपि स्तुहि । (गर्हायाम्) देवदत्तमपि कामिनम् । (समुच्चये) पठोपि पाठय । (शङ्कायाम्) अपि चोरो भवेत् । (प्रश्ने) त्वं किमपि जानासि ?
अद्धा अञ्जसा	स्वीकारे	विद्यामद्धावैहि । अञ्जसा धर्ममाचर ।

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अधरात्, अधरेण, अधस्तात् अव अधि	एतेऽधोदिग्देश- कालवाचकाः विनिग्रह- क्रियायोगयोः उपरिभावैश्वर्य्य- क्रियायोगेषु	अधरात्, अधरेण, अधस्ता- द्गच्छेत्यादि ॥ (विनिग्रहे) अवग्रहः । (क्रिया- योगे) अवतिष्ठते ॥ (उपरिभावे) अधिष्ठाता । (ऐश्वर्य्ये) अधिराजः । (क्रिया- योगे) अधिगच्छेत्तु तान्स्वयम् ॥
अमा	सहसमीपयोः	(सहाऽर्थे) मित्रेणाऽमाभुङ्क्ते (समीपे) अमात्यो राजानम्- मागच्छति ॥
अधुना अन्तर् अवस् अधस् अन्यत् अम् अरे अनुकम् अध अहोबत	वर्त्तमानकाले मध्ये रक्षणादिषु अवर्गितौ भिन्नेऽर्थे अङ्गीकारे कनिष्ठसम्बोधने आनुकूल्ये आनन्तर्य्ये अनुकम्पाखेदयोः	अधुना गच्छामि ॥ अन्तः शोचति ॥ अवोयाहि ॥ वृक्षैरधः पतितः ॥ अस्मादिदमन्यत्करोषि ॥ अमस्तुयत्त्वयोक्तम् ॥ अरे मैत्रेयि ! अनुकं गच्छ ॥ भोजनं कृत्वाऽध गच्छ ॥ (अनुकम्पायाम्) अहोबत न हन्तव्यः । (खेदे) अहोबत मे मृतः पुत्रः ।
अमुत्र	भवान्तरे	अमुत्र जायते जन्तु ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
अहो	विस्मये	अहो रूपं पश्य ॥
अ	अभावे	अराजके तु लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥
अस्तु	असूयाङ्गी- कारयोः	(असूयायाम्) अस्तु तवेदं कथनम् । (अङ्गीकारे) अस्तु त्वद्वचः सत्यम् ॥
अप	पृथग्भावे	अपेतः ॥
अह	विनिग्रहार्थीयः	अयमहेदं करोतु ॥
अपष्ठु	निन्दाशोभार्थयोः	(निन्दायाम्) अपष्ठु भृत्यो- ऽयम् । (शोभार्थे) अपष्ठु पठत्य- यम् ॥
आ		
आशु	शीघ्रार्थे	आश्वध्यापय ॥
आङ्	अवर्गीषदर्थ- क्रियायोगमर्या- दाभिविधिषु	(अर्वाञ्चि) आकाशाद्वायुः । (ईषदर्थे) आपिङ्गलः (क्रिया- योगे) आगच्छति । (मर्यादायाम्) आसमुद्राद्राजदण्डः । (अभिविधौ) आकुमारं यशः पाणिनेः ॥
आस्	कोपपीडयोः	(कोपे) आः पाप किं विक- त्थसे । (पीडायाम्) आः ज्वरः किं करिष्यति ॥
आ	वाक्यस्मरणयोः	(वाक्ये) आ एवं नु मन्यसे । (स्मरणे) आ एवं किल तत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
आः	स्मृतिवाक्या नुकम्पासु	(स्मृतौ) आः क्व गतन्धनम् । (वाक्ये) आः साधु पठसि । (अनु- कम्पायाम्) आः कथमिमं दुःख- यसि ।
आरात्	दूरसमीपयोः	(दूरे) दुष्टादाराद्वसेत् । (समीपे) श्रेष्ठादाराद्वसेत् ॥
आहो	विकल्पे	अथ व्याकरणमधीत आहो निरु- क्तम् ॥
आम् आहोस्वित्	अङ्गीकारे प्रश्नपक्षान्तरयोः	आंकरोमि त्वद्वचः ॥ (प्रश्ने) त्वं काशीवास्याहो- स्वित्मथुरावासी । (पक्षान्तरे) त्वं वैशेषिकं पठिष्यस्याहोस्वित्स्या- यम् ॥
आविस आनुपक्	प्राकट्ये आनुकूल्ये	आविर्भाव्या सत्कीर्तिः ॥ धर्मेणनुषग्वर्तितव्यम् ॥
इति	हेतुप्रकरणप्रक- र्षादिसमाप्तिषु	इ (हेतौ) शूरो हन्तीति कातरः पलायते । (प्रकरणे) इति वदति पाणिनिः । (प्रकर्षे) इत्याहाऽऽप्तः । (क्रमे) इति व्याकरणमधीते । (अनुक्रमे) इति वेदमध्यापयति पठित्वेत्यर्थः (समाप्तौ) इति प्रथमः पादः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
	नुकम्पाऽपा करणेषु	(रुषोक्तौ) इ दुष्टं हिन्धि । (अनु- कम्पायाम्) इ पुत्र सुखी भव । (अपाकरणे) इ यातिवितः खलः ॥
इतरेद्युः इव इदानीम् इद्धा	इतरस्मिन्दिने उपमायाम् वर्त्तमानकाले प्रकाशे	इतरेद्युः स आगतः ॥ आप्त इवायं वदति ॥ इदानीमस्मि नीरोगः ॥ इद्धा तपत्ययं राजा ॥
ई	विषादानु- कम्पयोः	ई (विषादे) ई अयं दुखं ददाति । (अनुकम्पायाम्) ई अनाथः सुखी भवेत् ॥
ईषत्	अल्पेऽर्थे	ईषद्दत्तमनेनास्मै
उ	रुषोक्तयनु कम्पानियोग- सम्बन्धपादपूर- णेषु	उ (रुषोक्तौ) उ उत्तिष्ठ दुष्टेतः । (अनुकम्पायाम्) उ अभ्यौषधं कुरु । (नियोगे) उ अयं द्वारि तिष्ठतु । (सम्बन्धे) उ अयं मम प्रियः (पादपूरणे) किमु कार्यं मयाऽनघ ॥
उत	प्रश्नाप्यर्थविक- ल्पेषु	(प्रश्ने) वेदमधीपे उताध्या- पयसि । (अप्यर्थे) मा वधीः पितरं मोत मातरम् । (विकल्पे) वेदं पठस्युत वेदाङ्गम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
उररी	विस्ताराङ्गी कारयोः	(विस्तारे) उररीकरोति राज्यम् । (अङ्गीकारे) उररी- कुर्याद्विर्मम् ।
उच्चैस् उम्	महत्त्यर्थे प्रश्नेऽर्थे	उच्चैः पर्वताः सन्ति ॥ उम् देवदत्तः क्व गतः ॥
उषाः	रात्र्यवसानयोः	(रात्रौ) उषा भवेत्तमोवृता । (तदवसाने) उत्तिष्ठ उषा जाता ॥
उभयेद्युः उत्तरेद्युः	उभयोर्दिनयोः आगामदि ने	उभयेद्युः कृतं कार्यम् ॥ उत्तरेद्युरहङ्गतः ॥
उदक्, उत्तरात्, उत्तरेण, उत्तरतः	एते उत्तरादिग्दे- शकालवाचकाः	उदक् उत्तरात्, उत्तरेण, उत्तरतो वा सन्ति वसन्ति वेत्यादि ॥
उपरि, उपरिष्ठात् उप	ऊर्ध्वदिग्देश- कालवाचकौ उपजनसामीप्य- क्रियायोगेषु	उपरि, उपरिष्ठात्, वा गच्छ- न्ति पक्षिणः ॥ (उपजने) उपक्रमः । (सा- मीप्ये) उपकुम्भम् । (क्रियायोगे) उपतिष्ठते ॥
उद्	उत्कृष्टोर्ध्वक्रिया योगेषु	(उत्कृष्टे) उत्तमः । (ऊर्ध्वे) उद्गतः । (क्रियायोगे) उद्य- म्यते ॥
उताहो	विकल्पार्थे	त्वं मीमांसा पठस्युताहो वैशेषिकम् ॥
उपांशु उञ्ज्, उकञ्ज	शनैर्जपेऽर्थे उत्प्रेक्षायाम्	उपांशु जपति ॥ किमु विद्वान् धार्मिकः स्यात् । किमुक विद्यया सुखं भवेत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
ऊ		
ऊरी	विस्ताराङ्गो- कारयोः	(विस्तारे) ऊरीकुर्याद्विद्याम् । (अङ्गीकारे) ऊरीकुर्याद्विर्मम् ॥
ऊ	पक्षवाक्याऽऽर- म्भानुकम्पा- सुरुक्तौ	(पक्षे) ऊ अयं मम सेवकः । (वाक्यारम्भे) ऊ एवं नु मन्यसे । (अनुकम्पायाम्) ऊ ते दुखं विनश्यतु ॥
ऊम् ऊर्ध्वम्	रूपोक्तौ ऊर्ध्वदिग्देश- कालवाचकाः	ऊं शत्रुहन्तव्यः ॥ ऊर्ध्वं गच्छति वायुः ॥
ऋ		
ऋ	वाक्यगर्हणयोः	(वाक्ये) ऋ त्वं किं सेवसे । (गर्हणे) ऋ गच्छ पापकृतम् ॥
ऋधक् ऋते	स्वीकारे वर्जनेऽर्थे	ऋधक् सत्सङ्गतिं कुरु ॥ ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ॥
ए		
एवम्	प्रकारोपमाङ्गी- काराऽवधारणेषु	(प्रकारे) एवं कुरु । (उप- मायाम्) एवम्भूतो देवदत्तः । (अङ्गीकारे) एवमस्तु वेदोक्तम् । (अवधारणे) एष विदुषां मतम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
एव एकदा एतर्हि	अवधारणे कदाचिदर्थे वर्तमानकाले	सत्यमेव वेदोक्तम् ॥ एकदाऽत्राऽऽगताः सर्वे ॥ एतर्ह्यधीते वेदम् ।

ऐ

ऐ ऐषमः	अनुनये वर्तमाने वर्षे	ऐ धर्ममुपदिश ॥ ऐषमो बालकोऽयं मे ॥
-----------	--------------------------	--------------------------------------

ओ

ओम्	प्रणवोपक्रमाऽनु- मतिषु	(प्रणवे) ओं प्रणावः । (उप- क्रमे ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा- सीत । (अनुमतौ) ओमिदं सत्य- मुक्तमनेन ॥
-----	---------------------------	--

क

कु	पापकुत्सेषदर्थेषु	(पापे) कुकर्मी । (कुत्सायाम्) कुपुरुषः । (ईषदर्थे) कवोष्णम् ॥
किञ्चित् कामम्	अल्पे कामानुमत- कामप्रवेदनयोः	किञ्चिदद्य मया भुक्तम् ॥ (कामानुमते) कामं त्वदीयं कार्यं करोमि । (कामप्रवेदने) कामं मे पुत्रं पाठय ॥
कञ्चित्	कामप्रवेदने	कञ्चित्कुशलमस्ति ते ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
कदाचित्	कस्मिंश्चित्काले	कारणमन्तरा कार्यं कदाचित् जायते ॥
किल	विद्याप्रकर्ष- निश्चयवार्ता- सम्भाव्येषु	(विद्यायाम्) किलायं विद्वान् । (प्रकर्षे) किलेदं वस्तु ग्राह्यम् । (निश्चये) एवं किलेदमस्ति । (वार्तायाम्) जघान कंसं किल वासुदेवः । (सम्भाव्ये) विद्वांसं किलाश्रयेयुर्विद्यार्थिनः ॥
कम्	वारिमूर्द्धसुखेषु	(वारिणि) कं पिब । (मूर्द्धनि) कं भूषय । (सुखे) मह्यं कं देहि ॥
किमुत किमूत	विकल्पे	त्वं न्यायमधीषे किमुत वेदान्तम् । त्वमायुर्वेदमधीषे किमूत धनुर्वेदम् ॥
किम्	पृच्छाजुगुप्सन- प्रश्नविकल्प- क्षेपेषु	(पृच्छायाम्) किं पठसि भोः! (जुगुप्सने) किं पडिण्ठो यः पक्षपाती । (प्रश्ने) किमयं पुरुषः ? (विकल्पे) किमैहिककर्मजन्यं सुखं दुखं वा पूर्वजन्मकृतम् । (क्षेपे) कश्चासौ राजा किं राजा ॥
कूपत्	कोपे	कथं कूपद्वदसि ॥
कुवित्	बले	कुवित्पुरुषः ॥
केवाली	हिंसायाम्	केवाली करोति दुष्टान् ॥
कणे	श्रद्धाप्रतिघाते	कणे हत्य पयः पिबति ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
किञ्च	प्राक्पूर्वस्मि- न्नवान्तरे	(प्राक्पूर्वस्मिन्) व्याकरणं मयाऽधीतं किञ्चान्यन्नाधीतम् । (अवान्तरे) अनयोः पुरुषयोः किञ्चास्ति ॥
किन्तु	प्रश्नवितर्कयोः	(प्रश्ने) किन्तु तेनोक्तम् । (वितर्के) किन्तु नो दुःखं भवति ॥
किमु	सम्भावनाऽऽ- मर्शयोः	(सम्भावनायाम्) किमु त्वं विद्यां पठिष्यसि । (आमर्शे) किमु तदेव स्यान्न वा ।

ख

खलु	निषेधवाक्या- लङ्कारजिज्ञा- साऽनुनयेषु	(निषेधे) खल्वधर्म्मन्निर्ग- च्छेत् । (वाक्यालङ्कारे) एतत्ख- ल्वाहुः । (जिज्ञासायाम्) व्याक- रणं खलु पठामि । (अनुनये) विद्या खल्वध्यापय ॥
खम्	इन्द्रियाकाश ब्रह्मसु	(इन्द्रिये) ततः खानि च संस्पृशेत् । (आकाशे) खमाका- शम् । (ब्रह्मणि) खं ब्रह्म ॥

ग

गुलगुधा	पीडार्थे	गुलगुधा करोति जन्तुः ॥
---------	----------	------------------------

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
च		
च्चि	अभूततद्भाव- संपद्यार्थे	अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते तस्य करणं शुक्लीकरणम् ॥
चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरेण, चि- रात्, चिरम् चित्	चिरकालार्थाः पूजोपमाऽव कुत्सितासा- कल्येषु	चिराय सन्तर्पय धनैः सुपा- त्रान् । चिररात्राय सञ्चितं वस्तु । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेणाऽऽगनोऽसि मित्र । चिरात् स क्व गतोऽस्ति । चिरं विद्या पठनीया ॥ (पूजायाम्) आश्चर्य्यञ्चिदिदं ब्रूयात् । (उपमायाम्) दधि- चित्तक्रम् । (अवकुत्सिते) कुल्मा- षांश्चिदाहरति । [असाकल्येषु] एषु कश्चित् करोति ॥
चटु चण, चन	लौलुप्ये अल्पे	चट्वयं भोजने ॥ नास्ति किं चण । न जानासि किं चन ॥
च	अन्वाचयसमा- हारेतरेतरस मुच्चयपादपूरणेषु	(अन्वाचये) विद्यां पठ गुरुं च सेवस्व । (समाहारे) संज्ञा च परिभाषा च = संज्ञापरिभाषम् । (इतरेतरस्मिन्) धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च = ते धर्मार्थकाम- मोक्षाः । (समुच्चये) ईश्वरं च धर्मं च सेवस्व । (पादपूरणे) स च प्राह सुशान्ताय ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
----------	--------	-----------

ज

जातु	कस्मिंश्चित्काले	न जातु कामः कामानामुप- भोगेन शाम्यति ॥
जोषम्	सुखतूष्णीमर्थयोः	(सुखे) जोषमासीत् ॥ (तूष्णीम्) जोषं कुरु ॥
जोक्	शाश्वते	जोक् पश्येम ॥

झ

झटिति	द्रुतेऽर्थे	नटो वंशं झटित्यारोहति ॥
-------	-------------	-------------------------

त

तथाहि	पूर्वसादृश्ये	तथाहि वद ।
तूष्णीम्		कथं तूष्णीं स्थितो विद्वन् ।
तूष्णीकाम्	मौनेऽर्थे	तूष्णीकां भव बालिश ॥
तिरस्	तिर्य्यगर्थे	तिरो दृष्ट्या समीक्षते ॥
तथा	साम्येऽर्थे	तथैवेदमस्ति ॥
तत्, ततः	हेत्वर्थे	यदयं याचते तदस्मै ददामि । यतोऽयं विद्वान् ततोऽध्यापयतु ।
त्वः	विनिग्रहार्थीय- सर्वनामार्द्धनामसु	(विनिग्रहार्थे) ऋचां त्वः पोषमास्ते । (सर्वनाम्नि) त्वे गच्छति त्वस्मै देहि । (अर्द्धनाम्नि) गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
तदा, तदानीम् तु	तस्मिन्कालेऽर्थे भेदाऽवधारण- पादपूरणेषु	क्व गतस्त्वं सखे तदा । तदा- नीमागमिष्यामि ॥ (भेदे) देवदत्ताद्विष्णुमित्रस्तु बलवान् । (अवधारणे) वेदोक्तन्तु सत्यम् । (पादपूरणे) विद्वांस्त्व- ध्यापयेच्छिष्यान् ॥
तावत्	मानाऽवधि- साकल्याव- धारणेषु	(माने) तावद्भूतव्यं यावत्प- च्येत । (अवधौ) तावदध्येयं याव- जीवनम् । (साकल्ये) तावद्भुक्त यावद्वृत्तम् । (अवधारणे) तावदा- मन्त्रयस्व यावच्छ्रोत्रियम् ॥

द

दक्षिणा, दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणाहि, दक्षिणतः दिष्ट्या दुःषमम् दिवा दोषा	एते दक्षिणदिग्दे- शकालवाचकाः आनन्देऽर्थे निन्देऽर्थे अहन्यर्थे रात्रौ रजनी मुखे च	दक्षिणा, दक्षिणेन, दक्षिणात्, दक्षिणाहि, दक्षिणतः, सन्ति वसन्ति वेत्यादि ॥ दिष्ट्या ते दर्शनं भ्रातः ॥ दुःषमं खलु भाषितम् ॥ दिवा तमो निवर्तते । (रात्रौ) दोषा सतारका ख्याता । (रजनीमुखे) दोषा सूर्योऽस्तङ्गतः ॥
--	---	---

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
दुर्	निन्दाऽर्थे	दुर्बुद्धिः ॥
द्राक्	द्रुतेऽर्थे	द्रागच्छति नदी ॥
दुष्टु	निन्दायाम्	दुष्टु त्याज्यं वचस्त्वया ॥
ध		
धिक्	निर्भर्त्सन- निन्दयोः	(निर्भर्त्सने) धिक् त्वामन- धीतविद्यम् । (निन्दायाम्) धिक् पापिनम् ॥
ध्वंसकला	हिंसार्थे	ध्वंसकला कृत्य गतः ॥
न		
नहि, नो, ना	अभावेऽर्थे	नहि विद्वानधर्मे विचरति । नो अधार्मिकान् सेवेत । ना दुष्टेषु रमेत ॥
ननु	शङ्काविनिग्रहयोः	(शङ्कायाम्) नन्वेवं कथमु- च्यते । (विनिग्रहे) नन्विदं कुरु ॥
निःषमम्	निन्द्येऽर्थे	निःषमं वदति त्वं मूर्खः ॥
नूनम्	निश्चये	नूनं धर्मः सेवनीयः ॥
निकषा	अन्तिके	निकषा गच्छ सन्मित्रान् ॥
नक्तम्	रजन्यर्थे	नक्तं चन्द्रो विभाति ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
नाम	प्रकाशसंभाव्य- क्रोधोपगमकुत्स- नेषु	(प्रकाशे) हिमालयो नाम नगाधिराजः । (संभाव्ये) भवि- ष्यति नाम युद्धम् । (क्रोधे) मम शत्रुर्नाम पापः । (उपगमे) जा- नाति नाम विद्यया (कुत्सने) को नामाऽयं प्रलपति सभायाम् ॥
निस्, निर्	निश्चयनिषेधयोः	(निश्चये) निरुक्तोऽर्थो यास्केन । (निषेधे) अधर्मी निष्काशनीयः ॥
नि नु	विनिग्रहार्थीयः क्षिप्रपृच्छावि- कल्पेषु	नियमः ॥ (क्षिप्रे) नु गच्छ । (पृच्छा- याम्) को नु धर्मोऽस्ति । (विकल्पे) अयं पण्डितो न्वयं पण्डितः ॥
नीचैस्	अल्पाधोऽर्थयोः	नीचैर्धोस्तवास्ति विषयसेव- नात् । (अधोऽर्थे) नीचैर्गच्छति पापात्मा ॥
नमस् नाना नेत् नञ्, नह नकिम्, नोचेत्, न- चेत्, नकिर्	नतावर्थे अनेकार्थे निषेधे प्रतिषेधे	नमस्कुर्वान्मातरम् ॥ नाना पदार्थाः ॥ नेद्गच्छेद्ग्रामम् ॥ अब्राह्मणः । नहाऽसत्यं वदे- यम् ॥ इदं नकिं कृतम् । त्वं पठ नोचेद्दुःखी भविष्यसि । त्वं सत्यं वद नोचेत् त्वां दण्डयेयम् । नकि- रिदमाचरणीयम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
ननुच	प्रश्नदुष्टोक्तयोः	(प्रश्ने) ननुचेदं किमस्ति ? (दुष्टोक्तौ) ननुचास्य वचोऽग्र- ह्यम् ॥
		प
प्र	प्रकर्षगताद्यर्थयोः	(प्रकर्षे) प्रभुः । (गताद्यर्थेषु) प्रगत आचार्यः = प्राचार्यः ॥
परा	प्रकर्षानुत्कर्षयोः	(प्रकर्षे) परागतः । (अनु- त्कर्षे) पराजयः ॥
पाट् प्याट्	सम्बोधने	पाट् यज्ञदत्त ! प्याट् देवदत्त ! ॥
पृथक्	वर्जनार्थे	दुष्टः पृथक् कार्य्यः ॥
पुनर्	भेदाऽप्रथमयोः	(भेदे) किंपुनर्विद्वांसो धा- मिकाः । (अप्रथमे) पुनरुक्तमनेन ॥
पुनः पुनः	बारम्बारार्थे	पुनः पुनः सत्पुरुषाः सेवनीयाः ॥
पुरा	प्रबन्धचिरातीत- निकटाऽऽगामिषु	(प्रबन्धे) पुरा पाठयितव्यः । (चिरातीते) पुरातनमिदं स्था- नम् । (निकटे) पुराऽऽयाति मेघः । (आगामिनि) पुरा शीतं द्रष्ट- व्यम् ।
पुरस्तात्	प्राचीप्रथमदेश- कालेषु	(प्राच्याम्) पुरस्तादुदेति सूर्यः । (प्रथमे) पुरस्ताद् गच्छ । (देशे, काले च) पुरस्ताद्देशे, काले वा प्राप्तम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
प्रति	प्रतिनिधिप्रति- दानलक्षणेत्थम्भू- ताख्यानभाग- वीप्सासु	(प्रतिनिधौ) मन्त्री राज्ञः प्रति । (प्रतिदाने) प्रति तिलेभ्यो माषान् देहि । (लक्षणे) वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् (इत्थम्भूता- ख्याने) प्रगल्भं प्रति सम्भाषणी- यम् । (भागे) इदं मां प्रति स्यात् । (वीप्सायाम्) वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्च ॥
पश्चात्	प्रतीचीचरमयोः	(प्रतीच्याम्) पश्चादस्तं गतो रविः । (चरमे) पश्चाद्वयसि संन्यसेत् ॥
प्रसीम्	प्रसर्गसीमासर्व- तोभावेषु	(प्रसर्गे) प्रसीमादित्योऽसृ- जत् । (सीमायाम्) प्रसीं समुद्रं गच्छेत् । (सर्वतोभावे) प्रसीं वायुर्वीति ॥
पुरः, पुरतः प्रेत्य प्रसह्य प्रादुस्	सम्मुखार्थे भवान्तरे हठार्थे नामप्रकाश प्राकट्येषु	पुरो गच्छ । पुरतः पठ ॥ प्रेत्याऽत्र जायते जन्तुः ॥ कथं प्रसह्य करोषि ॥ (नाम्नि) प्रादुरासीद्युधि- ष्ठिरः । (प्रकाशे) प्रादुरासीत्तमो- नुदः । (प्राकट्ये) प्रादुस्कृता त्वया विद्या ॥
परितस् परमम्, परम्	सर्वतोभावे अङ्गीकारेऽर्थे	आयान्तु परितः श्रियः ॥ परममुक्तं त्वयाऽनघ । पर- माप्तोक्तम् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
प्राक्	अतीतपूर्वदिग्देश- कालवाचकः	(अतीते) प्रागासीज्जगदुत्पत्तिः । (पूर्वदिशि) प्राग्च्छन्तु गता वा । (देशे, काले च) प्राग्देशे, काले वा ॥
पुनर्	निश्चयपश्चा- दर्थयोः	(निश्चये) किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्याः । (पश्चादर्थे) पुनर्जन्म ॥
प्रायस्	बहुधार्थे	अस्मिन्नगरे प्रायो धनाढ्याः सन्ति ॥
प्रगे, प्रातर्	प्रभातेऽर्थे	प्रगे सर्वेन शयितव्यम् । प्रातः स्नाहि यदीष्टं स्यात् ॥
परुत्	वर्तमानात्पूर्वे वर्षे	परुज्जातो बालः ॥
परारि	पूर्वतरे वर्षे	परारि जाता कन्येयम् ॥
पूर्वेद्युः	पूर्वस्मिन्दिने	पूर्वेद्युरगमं ग्रामम् ॥
परेद्यवि	परेऽहनि	परेद्यव्यागतो विद्वान् ॥
परश्वस्	तत्परागामि देने	परश्व आगमिष्यामि ॥
प्रत्यक्	पश्चिमदिग्देश- कालवाचकः	प्रत्यग्गच्छन्त्यागच्छन्ति ॥
प्रवाहुकम्	प्राबल्ये	प्रवाहुकं कुर्वन्ति दस्यवः ॥
प्राध्वम्	बन्धनानुकू- लार्थयोः	(बन्धने) प्राध्वं चोरो मया । (आनुकूल्ये) प्राध्वं मित्रो मया ॥
फ		
फट्	शैघ्र्ये	फड् वद ॥
फलू, फली	विकारेऽर्थे	फलूकृत्य, फलीकृत्य ॥
व		
वाट्	आनुकूल्ये	वाङ्गच्छेत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
बहुलम् बहिर् बलवत् वत	बहुधार्थे बाह्येऽर्थे अतिशयाऽर्थे खेदाऽनुकम्पा- सन्तोषविस्मया- ऽऽमन्त्रणेपु	उणादयो बहुलम् ॥ बहिष्कार्यो दुष्टात्मा ॥ बलवन्निगृह्णाति ॥ (खेदे) वत महत्कष्टम् । (अनुकम्पायाम्) वतायमरोगः स्यात् । (सन्तोषे) मात्रा पुत्रो वतालिक्षितः । (विस्मये) किमिदं वत दृश्यते । (आमन्त्रणे) एहि वत सुखं भुङ्क्ष्व ॥

भ

भोः भाजक् भूरि भूयम्	सम्बोधने विभागे बह्वर्थे पुनः पुनरधि कार्थयोः	भो शिष्य ! सद्यः पठ ॥ भाजगन्नं देयं भिक्षुकेभ्यः ॥ भूरि विद्यार्थिनः पठन्ति ॥ (पुनः पुनरर्थे) भूयस्तेऽहं प्रव- क्ष्यामि । (अधिकार्थे) भूयो देहि सत्पात्राय ॥
भ्रं सकला	हिमार्थे	भ्रं सकला कृत्य ॥

म

मुहुः मङ्क्षु	वारम्बारेऽर्थे द्रुतेऽर्थे	मुहुर्द्रष्टव्यो वेदः ॥ मङ्क्षु धावन्ति मृगाः ॥
------------------	-------------------------------	--

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
मृषा, मुधा मिथ्या	व्यर्थकेऽर्थे	मृषा वदति धूर्तोऽयम् । मुधा मूर्खा भ्रमन्त्यत्र । मिथ्येदं वचनं वेदविरुद्धम् ॥
मनाक् मास्म, मा, मो माकिम् मात्रायाम्	अल्पेऽर्थे वारणे निषेधे अल्पे	मनाङ् मुक्तं कथं त्वया ॥ मास्म कुर्या इदं पुत्र । मा कुर्व- धर्मं मनः । मो अह द्विषे धर्मम् ॥ माकिमसत्यं वदेत् ॥ रुग्णेन मात्रायां भोक्तव्यम् ॥
यथायथम्, यथाश्वम् यत्, यतः	यथावदर्थे हेत्वर्थे	यथायथं वदत्याप्तः । यथाश्वं धर्मं पालयति ॥ यदयं याचते तदिदं ददामि । यतोऽयं विद्वांस्ततो धार्मिकः ॥
यावत्	मानाऽवधिसाक- ल्याऽवधारणेषु	(माने) यावद्बुद्धिस्तावदध्ये- यम् । (अवधौ) यावद्ब्रह्मचर्यं तावदध्येयम् । (साकल्ये) याव- द्वेदार्थं तावदधीतम् । (अवधारणे) यावद्भोक्तव्यम् ॥
यथा, यथो	सादृश्यापर- भावयोः	(सादृश्ये) यथा, यथो वा देव- दत्तस्तथा विष्णुमित्रः पठति । (अपरभावे) यथा, यथो वा धावति ॥
यथार्थम् यथावत् युगपत्	सत्येऽर्थे योग्येऽर्थे सहाऽर्थे	यथार्थं वदति धर्मात्मा ॥ यथावत् कर्म करोति विद्वान् ॥ आगता युगपत्सर्वे ।

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
र		
रै, रे	नीचसंबोधने	रै वा रे जन ॥
विश्वक्		विश्वगवस्थितं ब्रह्म । विश्वतो
विश्वतस्	सर्वतोभावे	धर्ममाचरेत् ।
वौषट्, वषट्	वाक्यार्थे	बालो मातुर्वौषट् वसेत् । इन्द्रो
		वषट् वर्षति ॥
वत्, व	साम्येऽर्थे	तद्विदिदम् । इदं व तत् ॥
वि	पृथग्विशेषार्थयो	(पृथगर्थे) विगतः । (विशे-
		पार्थे) विशिष्टः ॥
वा	उपमानिश्चयार्थ- विकल्पेषु	(उपमायाम्) सिंहो वा क्रुद्धो भवति । (निश्चये) सत्यं वाप्तैः सुप्तेवितम् । (विकल्पे) व्याकरणं पठसि वा वेदम् ॥
वृथा	व्यर्थकेऽर्थे	वृथा पुष्टो देवदत्तः ॥
वै	पादपूरण- निश्चयार्थयोः	(पादपूरणे) अहं त्वां वच्मि वै हितम् । (निश्चये) सत्यं वै सततं ब्रूयात् ॥
वरम्	अङ्गीकारे	वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
वेलायाम्	समये	वेलायां भोक्तव्यम् ॥
वशम्	स्वाधीनतायाम्	शत्रून् वशन्नयेत् ॥
विकली		
वर्षाली	हिंसायाम्	विकलीकृत्य । वर्षालीकृत्य ॥

अव्ययानि

अर्थाः

उदाहरणानि

श

शश्वत्

पुनः सदार्थयोः

(पुनरर्थे) शश्वत्संध्यामुपा-
सीत । (सदार्थे) शश्वत्सम्यक् वदेत् ॥

शु

शीघ्रं

शु पठ ॥

शम्

सुखकल्याणयोः

(सुखे) शमस्तु ते । (कल्याणे)
शङ्करः ॥

श्रीषट्

वाक्यार्थयोगे

जिज्ञासुर्विदुषुः श्रीषट् गच्छेत् ॥

शमुपजोषम्

आनन्दे

शमुपजोषं सेवन्ताम् ॥

श्वस्

अनागतेऽहनि

श्वो गन्तास्मि तवान्निकम् ॥

शकला

हिसायाम्

शकलाकृत्य ॥

शकृत्

मले

शकृत्कृतं वत्सेन ॥

स

सम्

एकीभावऽऽ-

सङ्गतः घृतं तैले । समागतः

नन्दयोः

सत्पुरुषान् ॥

स्वस्ति

आशीः क्षेम-

(आशिषि) स्वस्ति ते भूयात् ।

पुण्येषु

(क्षेमे) स्वस्ति गच्छ । (पुण्ये)

स्वस्तिमान् सुखमाप्नोति ॥

स्वित्

प्रश्नावितर्कयोः

(प्रश्ने) देवदत्त किंस्वित्पठित-
मस्ति ? (वितर्के) अधिकं पाण्डित्यं
देवदत्ते स्विद्विष्णुमित्रे ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
सकृत्	सहैकवारयोः	(सह) सकृत्गच्छन्तु भृत्याः । (एकवारे) सकृद्विवाहं कुर्यात् ॥
साक्षात्	तुल्यप्रत्यक्षयोः	(तुल्ये) साक्षात्सहोऽयं वीरः । (प्रत्यक्षे) साक्षान्मुनिर्मया दृष्टः ॥
सीम् सामि	सीमायाम् अर्द्धं जुगुप्सयोः	विसीमतः सुरुचो वेनश्रावः ॥ (अर्द्धे) सामि पठितं व्याक- रणम् । (जुगुप्सायाम्) साम्यधर्मः सेवितोऽनेन ॥
समया	अन्तिकमध्ययोः	(अन्तिके) समया नगरं नदी । (मध्ये) समया शैलं ग्रामः ॥
स्राक् सप- दि, सद्यः सु साचि साकम्, सार्द्धम्, समम् सत्रा सह	द्रुतेऽर्थे पूजने तिर्य्यगर्थे	स्राक् पठति बुद्धिमान् । सपदि धावत्यश्वः सद्योः । याहि ॥ सुपुरुषः ॥ साचि गमनं करोति सर्पः ॥ राज्ञा साकं गच्छन्तु । शिष्यैः सार्द्धमागतोऽध्यापकः । पित्रा समं न विवदितव्यम् । मया सत्रा को गच्छेत् । विदुषा सह मन्त्री सदा रक्षेत् ॥
स्वाहा, स्वधा साम्प्रतम् सम्प्रति	सङ्गोऽर्थे वाक्यार्थयोगे युक्तवर्त्तमाना र्थयोः	अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ॥ (युक्ते) क्रमशो वच्मि साम्प्र- तम्, सम्प्रति वा । (वर्त्तमाने) साम्प्रतं गच्छामि, संप्रति वा ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
स्थाने	युक्तेऽर्थे	अयं तिष्ठतु राजः स्थाने ॥
समन्ततस्,		मेघो वर्षति समन्ततः । सर्वतो
सर्वतस्	सर्वतोभावे	वाति पवनः ॥
संवत्	वर्षे	प्रभवो नाम संवत् ॥
स्वयम्	आत्मार्थे	स्वयमिच्छामि पठितुम् ॥
सना, सनु-		सनातनः । सनुतः पुरुषार्थे
तर्, सनत्,	सर्वदार्थे	प्रयतेरन् । सनद्विद्यां सेवन्ताम् ।
सनात्		सनाद् बुद्धिं वर्द्धयति विद्वान् ॥
स्म	अतीते	भवति स्म विद्याढ्यो देवदत्तः ॥
मुष्टु	प्रशंसायाम्	मुष्टु काव्यं पठसि त्वम ॥
सायम्	संध्यासमये	सायं संध्यामुपासीरन् ॥
सदा,	सर्वस्मिन्काले	धर्मः सदा नरैः सेव्यः । सर्वदा
सर्वदा		मुखमाप्तव्यम् ।
सजूः, सूपत्	सहार्थे	सजूः, सूपद्वा गच्छन्ति भूत्याः ॥
स्रं सकला	हिंसायाम्	स्रं सकला कृत्य ॥
सत्	आदरे	सत्कृत्य । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ॥
सहसा	अतर्कित-	(अतर्किते) सहसा करोत्ययं
	बलात्कारयोः	सदा । (बलात्कारे) सहसा विद-
		धीत न क्रियाम् ॥
सम्यक्	दृढप्रशंसयोः	(दृढे) सम्यग्धार्मिकः । प्रशं-
		सायाम् सम्यगध्यापकः ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
		ह
हन्त	हर्षविषादाऽनु- कम्पावाक्या- रम्भेषु	(हर्षे) हन्त लाभो महा- न्प्राप्तः । (विषादे) हन्त तष्टो बन्धुर्मौ । अनुकम्पायाम्) हन्त दीनो रक्षितव्यः । (वाक्यारम्भे) हन्त ते कथयिष्यामि ॥
ह	अवधारणविनि- ग्रहार्थपादपूरणेषु	(अवधारणे) अयमिदं ह करिष्यति । (चिनिग्रहे) अयं हेदं करोतु । (पादपूरणे) तं हाऽध्या- पयति प्राज्ञः ॥
हि	हेत्वपदेशाऽनु- पृष्टाऽसूयाऽव- धारणपादपूरण विस्मयेषु	(हेत्वपदेशे) इदं हि करिष्यति । (अनुपृष्टे) कथं हि करिष्यति ! (असूयायाम्) कथं हि व्याकरि- ष्यति । (अवधारणे) इदं हि कर्तव्यम् । (पादपूरणे) अहं हि यास्यामि वरं पुरं तव । (विस्मये) बलं हि वीरस्य समीक्ष्यतां नराः ॥
हम्	वितर्कपरि- प्रश्नयोः	(वितर्के) दुःखमिदानीन्तनेन कर्मणा हं पुरातनेन । (परिप्रश्ने) हं देवदत्त त्वया किं किमधीतम् ? ॥
हिरुक् हे, है	वर्जनेऽर्थे सम्बोधने	हिरुग्धर्मण कुतः मुखम् ॥ हे विद्वन्नुपदिश ! है अध्यापक पाठय ! ॥
ह्यम्	गतदिने	ह्यः सखायं समागच्छत् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
हाहा	खेदहास्ययोः	हाहा पुत्रो मृतो मे । हाहा तव का वार्ता ॥
हो	विस्मये	हो वीरेण बहुकृतम् ॥

अथ कृदव्ययानि

से, सेन्, असे, असेन्, कसे, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवे, तवेङ्, [तवेन्], कै, इप्ये, कै, तवे, केन्, केन्य, त्वन्, एश, क्त्वा, तोसुन्, कसुन्, णमुल्, कमुल्, तुमुन्, तसिल्, त्रल्, ह, दा, हिल्, धुना, दानीम्, थाल्, थमु, था, अस्ताति, अतसुच, आति, एनप्, आच्, आहि, असि, धा, कृत्वसुच्, सुच्, शस्, ध्यमुत्र्, धमुत्र्, आम्, अम्, तसि, वति, ना, नात्र्, च्वि, साति, वा, डाच् ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
मे	तुमर्थे छन्दसि	वक्षे रायः (धनानि वोढुम्) ॥
सेन्	"	ता वामेपे रथानाम् (युवां रथान् गमयितुं समर्थो) ॥
असे, असेन्	"	कृत्वे दक्षाय जीवसे (जीवितुम्) ॥
कसे	"	प्रेपे भगाय ॥
कसेन्	"	श्रियसे ॥
अध्यै, अध्यैन्	"	कर्मण्युपाचरध्यै ॥
कध्यै, कध्यैन्	"	इन्द्राग्नी आहुवध्यै ॥
शध्यै, शध्यैन्	"	सह मादयध्यै ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
तवै	तुमर्थे छन्दसि	ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नाप- भाषितवै ॥*
तवेङ्	"	दशमे मासि सूतवे ॥
तवेन्	"	स्वर्देवेषु गन्तवे ॥
कै	"	प्रयै देवेभ्यः (प्रयातुमित्यर्थः) ॥
इष्यै,	"	अपामोषधीनां रोहिष्यै (रोह- णाय), अव्यथिष्यै (अव्यथनाय) ॥
कै,	"	दृशे विश्वाय सूर्यम् (द्रष्टुम्), विष्ये (विख्यातुम्) ॥
तवै	कृत्यार्थे छन्दसि	परिधातवै (परिधातव्यम्) ॥
केन्,	"	नावगाहे (नावगाहितव्यम्) ॥
केन्य,	"	शुश्रूषेण्यः (शुश्रूषितव्यः) ॥
त्वन्	"	कर्त्तव्यं हविः (कर्त्तव्यम्) ॥
एण्	"	नावचक्षे (नावख्यातव्यम्) ॥
क्त्वा	प्रतिषेधार्थग्रलं खलुयोगे । समान- कर्त्तृकयोः पूर्वका- ले व्यतीहारे वा	* अलं खलु वा कृत्वा । पठित्वा पाठयेत् । अपमित्य याचते ॥
तोमुन्	ईश्वर शब्दे उप- पदे तुमर्थे भाव- लक्षणे स्थादिभ्यो वा छन्दसि	ईश्वरोऽभिचरितोः (अभि- चरितुं समर्थ इत्यर्थः) । आसंस्था- तोर्वेद्यां सोदन्ति । [आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः] ॥

* यह उदाहरण कृतार्थ का है । यहां तो 'सोममिन्द्राय पातवै' ऐसा चाहिए ॥ सं. ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
कुसुन्	ईश्वरशब्दे उपपदे भावलक्षणे वर्त्त- मानयोः सृपितृदो स्तुमर्थे वा छन्दसि	ईश्वरो विलिखः (विलिखितुं समर्थ इत्यर्थः) । पुराक्रूरस्य विसृपः (विस्रप्तुमित्यर्थः) । पुराजत्तृभ्य आतृदः (आतर्दितुमित्यर्थः) ॥
णमुल्	शक्युपपदे वेदे समानकर्तृकयोः पूर्वकाले वा सर्वत्र	अग्निवैदेवा विभाजं नाशक्नु- वन् (विभक्तुमित्यर्थः) । स्मारं २ वेदवचोऽधीते (स्मृत्वा स्मृत्वेत्यर्थः) ।
कमुल्	शक्युपपदे छन्दसि	अग्निमपलुपं नाशक्नुवन् (अप- लोप्तुमित्यर्थः) ॥
तुमुन्	क्रियार्थायां- क्रियायामुपपदे	भोक्तुं व्रजति (भोजनाये- त्यर्थः) ॥
तसिल्	पञ्चम्यन्तात्	कस्मात् काभ्यां केभ्य इति कुतः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य इति सर्वत इत्यादि ॥
त्रल् ह	सप्तम्यन्तात् इदगाः किमो वा सप्तम्यन्ताद्वेदे	सर्वस्मिन्निति सर्वत्र ॥ अस्मिन्ननयोरेष्विति, इह कुहा- भिपित्वं करतः । कुत्रचिदस्य सा दूरे क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥
दा	सर्वादिभ्यः काले	सर्वस्मिन् काले, सर्वदा । कस्मिन् काले, कदा । यस्मिन् काले, यदा । तस्मिन्काले, तदा ॥
हिल्	काले	एतस्मिन् काले, एतर्हि । कस्मिन्काले कृर्हि । तस्मिन्काले तर्हि । यस्मिन्काले यर्हि ।

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
धुना दानीम्	इदम् शब्दात् काले इदं तच्छब्दाभ्यां काले	अस्मिन्काले, अधुना ॥ अस्मिन् काले, इदानीम् । तस्मिन् काले, तदानीम् ॥
थाल्	प्रकारवचने	सर्वेण, सर्वाभ्यां, सर्वैश्च, प्रकारैः, सर्वथा । एवमेव यथा, तथा इत्यादि ।
थमु	इदमः किमश्च	अनेन, आभ्याम्, एभिश्च प्रकारैः, इत्थम् । केन, काभ्यां, कैश्च प्रकारैः, कथम् ॥
था	प्रकारवचने किमो हेतौ छन्दसि च	सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । किमो- हेतौ) कथा ग्रामं न पृच्छसि ? (केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः) ॥
अस्तति	सत्तमी पञ्चमी प्रथमान्तादिग्- वार्चिनोदिग्देश- कालेषु	प्राच्यां दिशि, पूर्वस्मिन् देशे काले वा, पूर्वस्या दिशः, पूर्वस्मा- देशात्कालाद्वा, पूर्वादिक्, पूर्वी देशः, पूर्वः काल इति पुरस्तात् ॥
अतसुच्	दक्षिणादिभ्यो- ऽस्तात्यर्थे	दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । परतो वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । एवमेव उत्तरत इत्यादि । परस्ताद्वसत्यवरतोऽव- स्ताद्वसतीत्यादि च । प्राग्वसति प्रागागतः प्राग्रमणीयमित्यादि च ॥

अव्ययानि	अर्थाः	उदाहरणानि
आति	उत्तराधरदक्षि- णादस्तात्यर्थे	उत्तरादधरादक्षिणाच्च वसति, आगतो, रमणीयं, चेत्यादि ॥
एतप्	सप्तमीप्रथमान्ता- दुत्तरादिभ्यो- ऽस्तात्यर्थेऽदूरे	उत्तरेणाऽधरेण, दक्षिणेन, वसतीत्यादि ॥
आच्	सप्तमीप्रथमान्ता- द्दक्षिण शब्दा- दस्तात्यर्थे	दक्षिणा, वसति इत्यादि ॥
आहि	अस्तात्यर्थे दक्षिणादूरे	दक्षिणाहि, वसन्ति (दूरे इत्यर्थः) ॥
असि	पूर्वादिभ्यो- ऽस्तात्यर्थे	पुरोऽधोऽवश्च, वसतीत्यादि ॥
धा	विधार्थे द्रव्यवि- चाले वा संख्यातः	एकविध इत्येकधा, एवं द्विधा, बहुधा, त्रिधा, चतुर्धा इत्यादि ॥
ध्यमुञ्	उक्तधाप्रत्यया- देशोन्यतरस्या- मेकशब्दतः	एकध्यम् ॥
ध्युञ्	द्वित्रिभ्यां धा प्रत्ययादेशः	द्वैध्यम्, त्रैध्यम् ॥
एधाच्	द्वित्रिभ्यां धा प्रत्ययादेशो वा	द्वेधा, त्रैधा ॥
कृत्वमुञ्	क्रियाभ्यावृत्ति- गणने	पञ्चकृत्वोऽधीतोऽनुवाकः । (पञ्चवारं कृत्वेत्यर्थः । एवमेव षट्कृत्व इत्यादि ॥